

1. Аксиоми для нащадків: Українські імена у світовій науці: 36. нарисів / За ред. О. К. Романчука. – Львівська істор.-просвіт. організ. «Меморіал», 1992. – 544 с. 2. *Висоцький С.* Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі / С. Висоцький. – К., 1991. – 104 с. 3. *Войнович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. Войнович. – Біла Церква, 2006. – 784 с. 4. *Гель І.* Духовність України і спільний європейський дім / І. Гель // Україна. Наука і культура. – 1993. – Вип. 26–27. – С. 132–137. 5. *Граччотті С.* Українська культура XVII ст. і Європа / С. Граччотті // Весвіт. – 1995. – № 3/4. – С. 147–153. 6. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Т. 1. – К., 1991. – 736 с. 7. *Дзюба І.* Україна і світ / І. Дзюба // Україна. Наука і культура. – 1993. – Вип. 25. – С. 6–16. 8. Європа. Україна. Львів. Самміт. – Львів, 1999. – 149–150. 9. Зарубіжні українці / С. Ю. Лазебник, Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар та ін. – К., 1991. – 252 с. 10. *Ісаєвич Я.* Юрій Дрогобич / Я. Ісаєвич. – К., 1972. – 122 с. 11. Історія української культури. У 5 томах. – К., 2003. – Т. 3. – 1247 с. 12. Історія української культури. У 5 томах. – К., 2003. – Т. 4. – Кн. 1. – 1008 с. 13. *Книш З.* Історія української політичної думки до кінця XVIII століття / З. Книш. – Париж; Вінніпег, 1952. – 205 с. 14. *Козуля О.* Жінки в історії України / О. Козуля. – К., 1993. – 256 с.

15. *Кононенко П.* «Свою Україну любіть...» / П. Кононенко. – К., 1996. – 224 с. 16. *Кордон М. В.* Українська та зарубіжна культура / М. В. Кордон. – К., 2005. – 584 с. 17. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – Львів, 1999. – 220 с. 18. *Кузич-Березовський І.* Жінка і держава / І. Кузич-Березовський. – Львів, 1994. – 287 с. 19. *Людкевич С.* Націоналізм в музиці / С. Людкевич // Дослідження, статті, рецензії, виступи. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 35–52. 20. *Митрополит Іларіон.* Українська церква: Нариси: У 2 т. – Вінніпег, 1982. – Т. 1. – 364 с. 21. *Овієнко І.* Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Овієнко. – К., 1992. – 141 с. 22. *Пашуто В. Т.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства / В. Т. Пашуто, Б. Н. Флоря, А. Л. Хорошкевич. – М., 1982. – 263 с. 23. *Попович М.* Нарис історії культури України / М. Попович. – К., 1998. – 728 с. 24. *Потульницький В.* Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в XVII–XVIII ст. / В. Потульницький // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 3–14. 25. *Симоненко Р.* Про політичний фактор в історії України / Р. Симоненко // Укр. істор. журнал. – 2002. – № 6 – С. 5–31. 26. *Яковенко Н. М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. М. Яковенко. – К., 1997. – 380 с.

Сергій Конча

## До питання про державність у Середньому Подніпров'ї перед початком Києво-руської доби

*У статті аналізується опис «країни слов'ян» невідомого арабського автора IX ст. Сукупність даних дозволяє дійти висновку, що під назвою «слов'яни» в описі фігурує населення волинсько-роменської культури Лівобережжя Дніпра. Деталі опису й синхронні археологічні дані свідчать про наявність у відповідній групі слов'ян державних відносин, що виникли не пізніше першої половини IX ст.*

*A Description of «Slavonic land» made by unknown Arabian author of the 9<sup>th</sup> century is analyzed in the article. The Sum of the given there data leads to the conclusions, that under the name «The Slavs» in this case the population of the Volyntsevo-Romenian archaeological culture was meant. Some details of this description of «Slavonic land» together with the actual archaeological data indicate by some group of Slaves lived on the left bank of Dnieper an existence of state's structures founded not later than at the first half of the 9<sup>th</sup> century.*

Існування ранніх форм державної організації у слов'янського населення теренів України переддавньоруського періоду (VI–IX ст.) віддавна постулюється у численних працях вітчизняних авторів [5, с. 368–378; 2, с. 123–126 і далі; 9, с. 156–161, 233–235]. Зазвичай при цьому посилаються на літописні згадки про князівства («княження») у полян і деревлян та існування у полян князівського роду, витоки якого сягають легендарного Кия з братами. Багатьма авторами також приймається концепт «дулібського племінного союзу», що, нібито, був попередником державних традицій Русі [16, с. 13; 6, с. 95–99; 9, с. 182–184]. Нерідко зародок форм державної організації, що розвивались на українських теренах, вбачають теж в племінному об'єднанні антів, відомому зі свідчень візантійських авторів VI–VII ст.

Проте звернення до об'єктивного і неупередженого аналізу фактів не дозволяє погодитись з однозначністю висновків і визнати, що розвиток державних традицій у згаданих слов'янських племен є надійно задокументованим. Не підлягає сумніву, що племена антів, засвідчені на просторі між Дністром і Донцем, дійсно утворювали впливовий політичний союз бл. IV–VI ст. Однак, для тверджень про наявність у них елементів державної організації, як-от: 1) централізоване управління, 2) фіскальна система, 3) усталений примусовий апарат – даних бракує [пор. зокрема: 22, с. 105–264, 369–392]. Але навіть якщо апріорно допустити наявність зародків державності у антів, слід зважити, що, згідно з домінуючим на сьогодні поглядом, цей союз племен припинив існування вже не пізніше VII ст. [6, с. 81–82; 9, с. 193], а, відтак, говорити про тяглість «антських державницьких традицій» впритул до часів Київської Русі у будь-якому разі не доводиться.

Постулювання «протодержавного дулібського племінного об'єднання», що, за одними авторами, охоплювало племена Волині, а за іншими – мало не усіх слов'ян Правобережжя

[6, с. 96–98], є наслідком історіографічного непорозуміння. Насправді про потужний племінний союз на чолі з дулібами не говорить жодне джерело. Зазвичай, дулібів намагаються ідентифікувати з народом «валінана», що його згадує, називаючи «коренем усіх слов'ян», арабський географ X ст. аль-Масуді. Згідно з його даними, у давні (невідомо наскільки) часи, коли на чолі «валінана» стояв могутній «цар» Маджак, це плем'я панувало над іншими слов'янами, але пізніше різні племена виокремились і почали жити незалежно [3, с. 135–137]. Ці дані є виразною ілюстрацією державницьких відносин у ранньосередньовічних слов'ян, проте спроби ідентифікації «валінана» з літописними мешканцями доріччя Західного Буга дулібами та (або) волинянами, уперше зафіксованими на початку XII ст., засновані на вочевидь хибних розрахунках [15]. Є більш вірогідним, що аль-Масуді передає дані, узяті від західно-слов'янських інформаторів, але лишається нез'ясованим, наскільки ця розповідь відбиває реальні факти і де саме могли мешкати загадкові «валінана» [3, с. 136–137, 141; 1, с. 63–68; 19, с. 57–58].

Про стисло згадані у літописанні «князівства» полян і деревлян також немає певної інформації; іноземними (чи якимись іншими незалежними від літописання джерелами) існування таких ранньодержавних об'єднань не підтверджено. Ймовірно, інститут князівської влади у полян і деревлян близько VIII–IX ст. у якійсь формі справді мав існувати, так само, як і в інших слов'янських племен, про що, окрім туманих літописних згадок, свідчить факт існування загальнослов'янського терміна «князь» [8, с. 475]. Однак, дуже мало відомо, що являла собою влада слов'янських князів VI–IX ст. Залишається дискусійним, чи були вони чимось на кшталт «варварських королів» у германців, дрібних конунгів Скандинавії, базилевсів архаїчної Греції, або ж нагадували більшою мірою удільних князів давньоруської

доби. Цілком можливо теж, що їхні функції зводились до ролі патріархальних старійшин, репрезентуючих ще додержавні інституції, властиві класичному родо-племінному ладу [пор.: 5, с. 372–378; 12, с. 47–49].

Незадовільний стан наших уявлень зумовлюється характером джерел, що подають вкрай обмежену інформацію про суспільні відносини і спосіб життя слов'ян, зокрема, у період, що передував затвердженню на міжнародній арені державного об'єднання Київська Русь. Чи не єдиним виключенням на цьому тлі може бути названа група близьких за характером повідомлень східних авторів, що сягають спільного прототипа, іменованого в науковій літературі «Анонімна записка» (термін уведений Т. Левицьким), «Каспійське зведення» (термін Б. Заходера) або ж «Опис північних народів невідомого автора» [10; 11; 19, с. 50–53]. Маються на увазі розповіді про «країну слов'ян» арабського географа першої половини X ст. Ібн-Русте, перського історика XI ст. Гардізі, а також низка уривків, що містяться в географічному описі кінця X ст. «Худуд-ал-Алам» та творах вчених-енциклопедистів пізніших часів (аль-Бакрі, аль-Марвазі, Шукрулла та ін.) [10, с. 108–126; 21, с. 294–298; 7, с. 43–64].

Згідно з висновками сходознавців, ряд тотожних і співзвучних цим джерелам повідомлень сягають твору невідомого автора IX ст. (далі – Опис північних народів = ОПН). У джерелі послідовно описувались місця помешкання, соціальний устрій і звичаї північних сусідів східних ісламських країн – печенігів, хозарів, бургасів, волзьких булгарів, мадярів, слов'ян, русів, аланів. Важливим хронологічним показником слугує та обставина, що печеніги («баджінак») зображуються в тексті як мешканці теренів між Волгою і Аральським морем (= Західний Казахстан), а мадяри («маджар») як жителі північного узбережжя Румійського (себто Чорного) моря. Така етногеографічна ситуація, безперечно, відбиває реалії IX ст. – перед переміщенням мадярів-угрів у 890-х роках до Карпатської логовини (нинішньої Східної Угорщини), а печенігів до Надазов'я [21, с. 313; 13, с. 153–159].

Згідно з даними означеного джерела, мешканці чорноморсько-азовських степів угри-мадяри були близькими сусідами *країни слов'ян* («ас-сакаліба»), від якої їх відділяла відстань у два дні шляху (за Ібн-Русте). Будучи войовничими кінними кочовиками, угри робили регулярні набіги на слов'ян, захоплювали їх у полон і вели на продаж у румійське (візантійське) місто К.р.х (Керч?). Живучи у постійній небезпеці, слов'яни (як повідомляє Гардізі) змушені були будувати численні фортеці [10, с. 55–56; 21, с. 296].

У «країні слов'ян» є свій правитель («цар» – арабською «*малік*», перською «*падшах*»), який їхньою власною мовою, нібито, зветься «Світ-малік». Він має заступника (арабською – «*халіфа*»), що зветься «судаж» («субадж», «субах»??) [1, с. 54, 59; 10, с. 119–121; 19, с. 86]. Правитель слов'ян, якого називають також «вождем вождів» [різні тлумачення терміна: 12, с. 46–49], вінчається на царство, йому усі (слов'яни) підкоряються і складають шану. У цього правителя (або його заступника), єдиного в усій країні, є тварини, на яких їздять верхи (себто коні?), а також міцні й коштовні кольчуги, він живе у місті Дж(а)рваб (Х.рдаб?, Х.рдат?) [21, с. 300; 19, с. 59–60]. Це місто знаходиться у середині країни, і в ньому упродовж трьох днів кожного місяця відбуваються торги. Правитель щорічно об'їжджає своїх підлеглих, збираючи данину одягом (вочевидь, маються на увазі хутра – популярний для тих часів об'єкт зовнішньої торгівлі). Якщо ж правитель знаходить у своїй країні крадія,

то наказує його задушити, або відправляє під нагляд одного із (залежних від нього) правителів на околиці своїх володінь.

Не зупиняючись на подробицях, пов'язаних із побутом і звичаями слов'ян, відзначимо, що ОПН доволі повно відбиває ознаки державної організації – наявність усталеного інституту централізованого управління, який, очевидно, спирається на військову дружину (згадки про верхових коней і коштовні обладунки, що перебувають у розпорядженні правителя), фіскальну систему (регулярний збір данини), певну судову систему (причому суд явно є прерогативою правителя), ступінчастість управлінської структури (згадки про залежних правителів), наявність столиці, де відбувається регламентована (правителем?) торгівля.

Неодноразово робилися спроби ототожнити означений опис з ранньою Київською державою часів Олега та Ігоря [1, с. 60; 18, с. 11–13; 19, с. 58–59]. Однак, цьому суперечать наступні обставини: 1) хронологія (хіба що можна було би припустити початковий етап правління Олега) – близько 880-х років, 2) назва столиці й найбільшого міста країни Дж.рваб / Х.рдат при найбільш сміливих кон'єктурах не нагадає «Київ» (відомий як «Куяба» з творів аль-Істахрі, Ібн-Хаукаля та ін. авторів X ст.), 3) руси описуються в тому ж ОПН як цілком окремий народ (далеко не як «плем'я слов'ян»), що плаває човнами по річках і морях та мешкає на болотистому острові – очевидно, доволі віддаленому, бо про його розташування відносно інших країн і народів нічого не сказано [10, с. 78–106; 21, с. 303–307; 7, с. 47–64]. Останнє вирізняє опис русів від описів інших народів.

Натомість про країну слов'ян зазначено, що вона лежить на захід від землі печенігів, від якої її відділяють десять днів шляху [10, с. 109; 21, с. 294]. Для уявлення про західні межі печенізьких земель показово, що на *південний захід* від них зазначена країна хозарів [10, с. 72–74], основні міста і поселення яких знаходились за тих часів між нижньою Волгою і Кавказом [20, с. 112]. У той же час, між країною слов'ян та угорськими кочів'ями над Чорним і (або) Азовським морем пролягали, як уже зазначалося, два дні шляху [21, с. 296]. Сукупність цих даних з певністю вкаже нам на те, що країна слов'ян (чи, як можемо сказати, *держава слов'ян*), про яку йдеться в ОПН, мала знаходитись у Середньому Подніпров'ї або в лісостепах між Дніпром і Доном [пор. 7, с. 44, прим. 3, 4].

Щоправда, нерідко вважається, що під «слов'янами» ОПН слід розуміти взагалі всю сукупність слов'янських племен, а опис їхніх звичаїв та соціального ладу є узагальненням свідчень і чуток про різні слов'янські (або навіть ширше – європейські) народи [21, с. 300; 11, с. 216; 12, с. 49].

Але така точка зору, вочевидь, вступає у суперечність з цілковито конкретним характером викладу інформації в «Описі...», яка ґрунтується на реалістичних спостереженнях мандрівників (мусульманських купців), що дійсно відвідували зображені ними країни. Упродовж IX – середини X ст. купецькі каравани, доволі регулярно відправлялися від хорезмізького міста Ургенч (у Приараллі) через Західний Казахстан до Волзької Булгарії, Хозарії та – як видно в нашому випадку – до Лівобережжя Дніпра [17, с. 116; 14, с. 131–132; 13, с. 163–166; пор. 7, с. 92], де слідами їхньої торгівельної діяльності можуть бути численні скарби арабських монет IX–X ст. [17; 26] Спостереження мандрівних торговців, вочевидь, і лягли в основу Опису північних народів («Анонімною записки»), що не містить явних «літературних» запозичень з давніших джерел або уможливно-теоретичних

узагальнень, властивих творам придворних вчених [10; 21; 19, с. 52].

Чимала група дослідників схильна бачити за описом доволі розвинутих соціальних відносин «країни слов'ян» реалії найвідомішої слов'янської держави того періоду – Великої Моравії [10, с. 119; 11, с. 213–216; 19, с. 59–60]. Прибічники такого погляду вдаються до низки правок зіпсованих, на їхню думку, фрагментів. Зокрема, задля узгодження географічних координат, пропонується локалізація мадярів, що явно зображуються близькими сусідами слов'ян, в районах Молдови і Прикарпаття [19, с. 55–58].

Однак усі відповідні кон'єктури наштовхуються на очевидні суперечності. Джерела говорять, що шлях між печенігами і слов'янами (усі десять днів) іде пустелями й лісовими гушавинами, вочевидь незаселеними, адже лише досягнувши «країни слов'ян», подорожні зустрічають людей, що «живуть серед дерев» [21, с. 294–297]. Але якщо «десять днів шляху між країною печенігів і країною слов'ян» – це, як припускають, шлях між степами Подніпров'я – Подоння і Моравією, то він мав би проходити через доволі щільно заселені у IX ст. [23, с. 259–261] слов'янські землі Поділля і Прикарпаття. Отже, подробиці опису шляху між печенігами і слов'янами явно суперечать «моравській гіпотезі», але відповідають стану незаселених степових просторів між Волгою і Доном, якими мали рухатися каравани і за якими починалися терени першого (від сходу) ослілого народу на шляху мандрівників. Крім того, про країну слов'ян сказано, що вона «рівна», себто *рівнинна* [21, с. 294, 296], тоді як Моравія становить собою відносно невелику річкову долину звідусіль оточену доволі потужними гірськими пасмами. Отже, усі можливі географічні натяжки й числові кон'єктури, вочевидь, не спростовують східноєвропейської атрибуції «країни слов'ян».

Приурочення «слов'янського дос'є» ОПН до простору між (Середнім) Дніпром та Верхнім Доном з однозначністю виводить нас до кола пам'яток волинцевської (VIII–IX ст.) та генетично з нею пов'язаною роменської (IX–X ст.) археологічних культур, або – за визначенням інших дослідників – єдиної волинцевсько-роменської культури (далі – ВРК) [24; 23, с. 260, 262; 4, с. 13–17]. Неодноразово вже зверталася увага, що зображений в ОПН слов'янський поховальний обряд, при якому прах спаленого померлого поміщається на невисокий пагорб [21, с. 294, 296] нагадує літописний опис поховального звичаю лівобережних племен – сіверян, в'ятчів і радимичів, а також виявляє очевидні паралелі серед матеріалів ВРК. Дійсно, *тільки для цієї культури* властива традиція поміщення залишків тілоспалення у верхній частині поховального насипу [23, с. 275–278; 24, с. 72–73; 4, с. 111–114] (ймовірно, урну з попелом ставили на насип, справляли тризну, після чого курган досипали). Як правило, вважається, що цей специфічний обряд східні автори атрибутували до усіх слов'ян [4, с. 109]. Однак, як ми бачили, сукупність фактів не дозволяє погодитися з думкою про «універсально-узагальнюючий» характер опису слов'ян в ОПН, а, відтак, опис поховального обряду має розглядатися як ще один виразний аргумент на користь тотожності «країни слов'ян» з волинцевсько-роменським колом пам'яток.

Доволі усталеним є погляд, згідно з яким в культурно-економічному відношенні ВРК не вирізняється чимось особливим на тлі синхронних східно-слов'янських пам'яток. Проте, це не зовсім так. Для ранніх етапів культури характерною є кружална (гончарна) кераміка місцевого виробництва – т. зв. волинцевського типу, яка виникла під східними впливами, але є достатньо своєрідною [23, с. 281–290]. Початок

гончарного виробництва свідчить про появу в суспільстві спеціалізованих майстрів-ремісників і справедливо вважається одним з маркерів переходу від родо-племінного рівня суспільної організації до «цивілізаційного» (зокрема, державного) [пор. напр. 6, с. 129–132]. Як вже згадано, на території ВРК наявна значна кількість скарбів арабських монет кінця VIII–IX ст., вони безперечно свідчать про зовнішню торгівлю, а, можливо, також і про внутрішні товарно-грошові відносини (пор. згадку про щомісячні торги у «Джарвабі»). Той факт, що на Правобережжі Дніпра монетні скарби відповідного часу одиничні або зовсім відсутні [17, с. 112–115] є доволі показовим.

Ще однією виразною особливістю ВРК (і саме раннього – волинцевського її етапу) є наявність потужного, укріпленого і значного за розмірами поселення (городища), виявленого біля с. Битиця на р. Псьол (неподалік м. Суми). В ході його досліджень були виявлені численні вироби із заліза – знаряддя праці й зброї, сліди ремісничих майстерень, велика кількість жител [25, с. 61; 4, с. 175]. На думку ряду дослідників, Битицьке городище, що є доволі яскравою пам'яткою на тлі східнослов'янських старожитностей VIII–IX ст., може відповідати статусу протоміста. Усе це не може не нагадати згадку ОПН про Дж.рваб – головне місто «країни слов'ян».

Відзначимо й таку паралель – за свідченням ОПН в усій «країні слов'ян» є лише два міста – В.бніт неподалік (східного?) кордону і Дж.рваб. Для раннього періоду ВРК (до середини IX ст.) відомо дуже небагато укріплених поселень, синхронно Битицькому городищу (у др. пол. VIII – першій пол. IX ст.) могло існувати (датування продовжують уточнюватись) ще одне-два відносно значних за розмірами укріплених поселення [4, с. 21–25, 175–178]. Незначна кількість укріплених поселень раннього періоду ВРК цілком узгоджується, як бачимо, з повідомленнями про мінімально невелику кількість міст у «країні слов'ян».

Археологічним даним та реконструкціям відповідає і поданий в ОПН опис жител слов'ян: *«В їхній країні холод настільки міцний, що кожен з них викопує щось на зразок підземної ями, потім робить над нею дерев'яний дах із гострим верхом на кшталт християнських церков і криває цей дах землею. До цього погребу спускається чоловік разом з сім'єю, приносить туди дрова й каміння. Потім розводить вогнище і розпечує каміння до червоного кольору... У такому житлі перебувають вони до весни»* [21, с. 295]. В цьому описі легко пізнається характерна слов'янська напівземлянка. Саме на пам'ятках волинцевсько-роменської культури прослідковуються сліди конструкції двоскатного даху «з гострим верхом», очевидно достатньо високого, що про нього дають уявлення, запропоновані реконструкції [23, с. 270; 24, с. 68–69; 4, с. 87].

Близько другої чверті – середини IX ст. (хронологія має попередній характер) припинило своє існування Битицьке городище, ймовірно, зазнавши удару якихось ворогів. Близько цього ж часу майже на всій території ВРК, а надто на теренах, які межують зі степом, починають виникати поселення нового типу – розташовані на високих, зручних для оборони місцях, нерідко зі слідами укріплень [24, с. 7–22, 59–66]. Власне, більшість поселень пізнього – роменського – етапу культури це невеликі фортеці-городища, що становить ще одну виразну особливість цього східнослов'янського регіону на тлі інших [23, с. 263–266]. Цій обставині віднаходиться виразна паралель у версії ОПН, що її подає Гардізі: *«В них є звичай будувати фортеці. Декілька людей об'єднується для зведення укріплень, оскільки мадяри постійно здійсню-*

ють напади і грабують їх. Мадяри приходять, а слов'яни загорожуються в цих укріпленнях...» [21, с. 296].

Як бачимо, ціла низка свідчень невідомого автора про слов'ян знаходить виразні паралелі в матеріалі волинцевсько-роменської культури. Очевидно, опис «країни слов'ян» припав на час, коли великий центр біля Битиці (= Дж.рваб ?) ще не був зруйнований, але будівництво укріплень на степовому порубіжжі вже почалося (цей час може відповідати приблизно другій чверті – середині IX ст.). Втім, не виключено також, що первинний варіант «Опису північних народів» на якомусь етапі був поповнений новою інформацією, до якої належить і звітка про будівництво слов'янами укріплень, яка все ж не пізніша за 890-ті (або 880-ті) рр.

Таким чином, порівняння свідчень «Опису північних народів» («Анонімної записки») з археологічними даними дозволяє прийти до доволі однозначних висновків. Задовго до того, як Середнє Подніпров'я почало називатися Руссю, а Київ став її столицею, до того, як у Подніпров'ї з'явилися «варяго-руси» (що 860 р. здійснили напад на Константинополь), близько зламу VIII–IX ст. або й трохи раніше у Середньому Подніпров'ї (пререважно на лівобережній його частині) виникає ранньодержавне об'єднання, що стало відоме східним авторам, як «Країна слов'ян» або «Царство слов'ян». Хоча близько середини – третьої чверті IX ст. це об'єднання зазнало дошкульного удару з боку кочовиків (урів, які були на той час федератами Хозарського каганату), традиції його розвитку не зникли повністю.

Маємо підстави припускати, що державотворча політика ранньої Київської Русі певною мірою ґрунтувалася саме на цих традиціях, про що свідчить близькість ареалу «руської землі» X–XI ст. та області поширення волинцевсько-роменських старожитностей попереднього періоду [пор. 23, с. 262 і 9, с. 212], характер збору податків у формі «полюддя», використання арабської монети [26] і хутра, як форми «валюти» [7, с. 143], розбудова систем укріплень на степовому кордоні, система дуальності центральної влади (князь-правитель і заступник-воевода) тощо.

1. Бейлис В. М. К вопросу о конъектурах и попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов о Восточной Европе / В. М. Бейлис // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Вып. 1. – М.: Восточн. лит.-ра, 1989. – С. 52–66.  
2. Брайчевський М. Ю. Вибране. Т. II: Хозарія і Русь. Аскольд – цар київський. [Упоряд. Ю. Кухарчук] / Михайло Брайчевський. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2009. – 816 с.  
3. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах

и русских / А. Я. Гаркави. – СПб.: Типогр. Императорской Академии Наук, 1870. – 365 с.  
4. Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А. В. Григорьев. – Тула: «Гриф и К», 2000. – 264 с.  
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. I: До початку XI в. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1990. – 736 с.  
6. Давня історія України. – Т. 3: Слов'яно-руська доба. [Під ред. П. П. Толочко та ін.] – К.: Ін-т археології НАН України, 2000. – 696 с.  
7. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – Т. III: Восточные источники. [Сост. Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова, В. Я. Петрухин]. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. – 251 с.  
8. Етимологічний словник української мови. Т. 2. [Під ред. А. С. Мельничука та ін.] – К.: Наукова думка, 1985. – 572 с.  
9. Етнічна історія Давньої України / [П. П. Толочко, Д. Н. Козак, А. П. Моця та ін.] – К.: Ін-т археології НАН України, 2000. – 280 с.  
10. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер. – Т. 2. – М.: Наука. Главная редакция Восточной литературы, 1967. – 212 с.  
11. Калинина Т. М. Интерпретация некоторых известий о славянах в «Анонимной записке» / Т. М. Калинина // Древнейшие государства Восточной Европы. – М.: Восточная литература РАН, 2003. – С. 204–216.  
12. Калинина Т. М. Ра'ис ар-ру'аса' ас-Сакалиба и 'Архив т'овн Склафр'овн / Т. М. Калинина // Славяне и их соседи. – Вып. 11. – М.: «Индрик», 2004. – С. 44–52.  
13. Калинина Т. М. Печенеги и путь к ним из Ургенча (по данным арабских географов) / Т. М. Калинина // Древнейшие государства Восточной Европы, 2009 г. – М.: Восточная литература РАН, 2010. – С. 153–166.  
14. Коновалова И. Г. Пути сообщения в Восточной Европе по данным средневековых арабо-персидских авторов / И. Г. Коновалова // Древнейшие государства Восточной Европы, 1998 г. – М.: Восточная литература РАН, 2000. – С. 126–133.  
15. Конча С. Дулібський союз між міфом і дійсністю / С. Конча // Вісник Київського університету. Серія: українознавство. – Вып. 9. – 2005. – С. 23–28.  
16. Котляр М., Кульчицкий С. Довідник з історії України / Микола Котляр, Станіслав Кульчицкий. – К.: «Україна», 1996. – 463 с.  
17. Кропоткин В. В. О топографии кладов куфических монет IX в. в Восточной Европе / В. В. Кропоткин // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С. 111–117.  
18. Крюков В. Чи знали арабські автори IX–X ст. про Карпати та карпатських слов'ян? / Віктор Крюков // Україна в минулому. – Вып. 4. – Львів: Обласна книжкова друкарня, 1993. – С. 7–16.  
19. Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье / Д. Е. Мишин. – М.: ИВ РАН – «Крафт+», 2002. – 365 с.  
20. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. – М.: Наука, 1990. – 263 с.  
21. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. / А. П. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы, 1998 г. – М.: Восточная литература РАН, 2000. – С. 264–323.  
22. Свод древнейших письменных известий о славянах [Сост. Л. А. Гиндин, С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин]. – Т. 1 (I–VI вв.). – М.: Восточная литература РАН, 1994. – 472 с.  
23. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / [В. Д. Баран, Е. В. Максимов, Б. В. Магомедов и др.]. – К.: Наукова думка, 1990. – 488 с.  
24. Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья / О. В. Сухобоков. – К.: Наукова думка, 1975. – 167 с.  
25. Сухобоков О. В. Деякі питання етнокультурної історії Лівобережної України ост. третини I – поч. II тис. н. е. / О. В. Сухобоков // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – № 1–2. – С. 59–65.  
26. Фомин А. В. Топография кладов куфических монет междуречья Днепра и Десны / А. В. Фомин // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 74–80.

Тетяна Мовчан

## Формування політичної етики в контексті політичної культури в Україні

*Розглядаються особливості формування культурно-етичної складової політичних відносин (політичної етики) у сучасному українському суспільстві через призму становлення демократичної політичної культури в Україні.*

*The features of forming of cultural and ethical components of political relations (political ethics) in modern Ukrainian society are analyzed in the context of democratic transformation of political culture in Ukraine.*

Політична етика за своєю сутністю є поєднанням політичного та морального компонентів, які вступають у взаємозв'язок у пропорційному відношенні залежно від певних факторів. Дослідники етичної проблематики в політиці визначають чимало таких чинників, а саме політичний режим, форма правління, історичний досвід, політична культура, політична свідомість, суспільна моральність тощо. Це свідчить про те, що етичні засади політичної діяльності в певному суспільстві формуються в контексті встановлених

процедур суспільно-політичного життя. Таким чином, етичні проблеми функціонування політичних відносин у сучасному українському суспільстві глибоко закорінені в самих підвалинах політичної системи України.

Сьогодні українське суспільство продовжує трансформацію своєї політичної системи, яка розпочалася двадцять років тому зі здобуттям Україною незалежності. Ця трансформація означає перехід від тоталітарно-авторитарного режиму до демократичного. Однак для встановлення демократич-